

І. Реброва (Харків)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ РАДЯНСЬКОМУ ДИСКУРСІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1942–1949)

У радянській історіографії 50-х – 80-х років ХХ ст. проблема примусової праці на нацистський райх під час Другої світової війни перебувала переважно під негласною забороною, вважалася непопулярною, маргіальною. Проте знайомство з літературою воєнних та перших повоєнних років вражає тим, що тема примусової праці насправді підіймається у них досить часто. Отже, очевидна необхідність визначити специфічні умови, які уможливили артикулювання проблеми примусової праці саме в цей період. По-друге, слід дослідити причини того, що дана тема висвітлювалась за допомогою саме таких тез та образно-риторичних засобів. По-третє, слід з'ясувати соціальні наслідки того, що проблема примусової праці висвітлювалась саме таким чином, для самих остарбайтерів та для суспільства в цілому. Для цього ми використали метод критичного дискурс-аналізу за Йоргенсен та Філліпс¹. Саме цей метод дозволяє поєднати існуючі підходи до дискурс-аналізу, уникаючи як крайнощів конструктивістської парадигми, так і традиційної епістемології. У зв'язку з таким підходом дискурс розуміється нами як такий, що конструює все те, що вважається в суспільстві істинним чи неістинним, існуючим чи ні; проте водночас він є результатом певних об'єктивних історичних і суспільних умов. Дискурс обумовлює обмеження у висловлюваннях, проте водночас уможливорює саме говоріння про щось. Дискурс – це група тверджень, що відносяться до одного тематичного поля, і водночас система обмежень, що накладаються на всі висловлювання з даної теми. Публіцистичний дискурс обрано нами для дослідження саме через його пропагандистську спрямованість на охоплення «широких мас», через те, що він найвиразніше відображає інтенцію радянського режиму (держави) щодо формування свідомості своїх громадян. Саме такий державно-пропагандистський дискурс в умовах тоталітарного суспільства жорстоко придушував альтернативні дискурси і був обов'язковим. В якості матеріалів для дискурс-аналізу використовувались друковані видання, які широко розповсюджувалися для пропаганди та «виховання мас». Це суто публіцистичні твори², офіційні повідомлення уряду та спеціальних комісій (наприклад, щодо злочинів нацистів на окупованій території)³, художня література⁴. Крім того, використовувався фольклор (обов'язково зібраний у 1940-ві роки й надрукований)⁵ та листи остарбайтерів, написані з місця примусової праці⁶, адже у цьому випадку очевидний тенденційний відбір цих матеріалів до публікації, сильне редагування, а також і пропагандистське спрямування їх розповсюдження. Саме логіка селективності у справі опублікування цих

матеріалів може слугувати для дослідження інтенцій радянського режиму щодо певного зображення реальності. Окремі дослідники висловлюють навіть сумнів у автентичності опублікованих у 1940-х роках листів остарбайтерів⁷. На нашу думку, доцільно позначити період активного артикулювання проблеми примусової праці в офіційному дискурсі часовим проміжком з 1942 р. (коли вперше у пресі почала підійматися проблема примусової праці) до 1949 р., коли кількість висловлювань про примусову працю значно падає. Зауважимо, що верхня хронологічна межа має ще бути уточнена у ході подальшого дослідження. На нашу думку, проблема примусової праці в цей період підіймалася здебільшого у зв'язку з такими популярними дискурсами, як дискурс «німецько-фашистських звірств та злочинів», патріархатним та національно-патріотичним дискурсами.

Дискурс «німецько-фашистських звірств і злочинів»

Дискурс «німецько-фашистських звірств і злочинів» сформувався в перші ж роки війни. Проблема «праці на ворога» розглядалася в контексті злочинів проти людства, які чинили нацисти: масові розстріли, катування, система заручництва і колективної відповідальності, інші репресивні заходи щодо мирного населення, а також здебільшого в контексті економічної експлуатації захоплених нацистами територій. Найчастіше в цьому дискурсі зустрічаємо розгляд проблеми вивезення на примусову працю поряд з проблемою економічного пограбування України, як у цьому досить типовому уривку: «...забирается руда, металл, кожи, шерсть, шпалы, рельсы, трамвайные вагоны, забирается одежда у населения. Увозятся люди. Из одного только Киева вывезли...»⁸. Отже, примусові робітники в цьому описі зведені до ролі певної речі, матеріального блага, поряд зі шпалами, шерстю і т.ін. Даний уривок можна розуміти як вираз антигуманістичної традиції розглядати населення певної території лише як економічний потенціал, базу для реалізації певних інтенцій режиму; люди в цьому висловлюванні не представляються як окремі індивіди, життя кожного з яких є цінним саме по собі, безвідносно до тієї користі, яку вони можуть принести державі. Самі остарбайтери ніколи не ставляться в центр оповіді; вони завжди подаються як жертви насильницьких дій. За такої постановки питання основними поняттями в описі процесу вивозу на примусові роботи виявлялися наступні: «фашистська каторга», «раби», «невільники», «угон в рабство», «полювання на людей» («как хищные звери, рыскали фашисты в поисках своей добычи»⁹). При розповіді про саму примусову працю ключовими символами є: баланда, бруква, малесенький шматочок хлібця, табір за колючим дротом, нагайки, гумові кийки, матрац із соломи, марширування колоною, знак «OST» як тавро невольника. Знову підкреслимо, що ми не маємо на меті «спростування радянських міфів»; для нас важливо дослідити специфічну конструкцію реальності – конструкцію ситуації примусової праці, яка вважалась такою, що «об'єктивно відображає дійсність». Хоча, звісно, сьогодні подібне подання ситуації примусової праці остарбайтерів видається однобоким і заідеологізованим, а для нас очевидно, що для багатьох примусових робітників йшлося не про стратегії виживання, а про «стилі життя». Проте в радянському дискурсі цього часу примусовий робітник постає лише як жертва, пасивний об'єкт, над яким чинять певні насильницькі дії; власне

в центрі оповіді перебувають окупанти, вербувальники, майбутні господарі-покупці, населення території, де здійснюється примус до праці, а не сам робітник. Остарбайтер, як правило, постає як надзвичайно жалюгідна істота, повністю позбавлена мінімальних матеріальних благ, часто без нормального одягу (який є важливим знаком соціальності), хвора, доведена до напівбожевілля чи до межі самогубства особливо в наступних виданнях¹⁰. Таким чином остарбайтер конструюється як істота з-поза світу соціального, витіснена на маргінес (хворі, божевільні, в усіх сенсах патологічні – типові приклади девіантів). Відбувається виразна редукція до біологічного – переважають розповіді про голод, холод, хвороби, а примусові робітники повсякчас порівнюються з тваринами: «гнали (везли, оглядали, купували і т.д.), як скотину», «як стадо». У листах остарбайтерів: «Мы для них как собаки: когда вздумается – кормят, когда вздумается – бьют»¹¹; «Тянешь лямку, как вол, пока не вытянешь ноги. Спать приходится в дырявом и холодном хлеву, где не только человек, но даже собака спать не будет»¹². Звісно, ми знову-таки не намагаємось заперечити відповідність цих свідчень дійсності; без сумніву, становище остарбайтерів часто насправді вимагало для опису саме подібних формулювань; проте важливий сам погляд на остарбайтерів з боку влади, логіка селективності, яка уможливило появу в процесі лише висловлювань певного типу – тих, які змальовують стан остарбайтерів як найжалюгідніший: «Багато тисяч вбито, розстріляно, замордовано німецькими катами, відправлено на примусові роботи в Німеччину <...> Знущання й голод доводять нещасних до божевілля. Вони доведені до того, що їдять дощових черв'яків, траву, вибирають залишки їжі з помийних відер»¹³. Звісно, подібний опис остарбайтерів слугував, перш за все, викриттю злочинної політики нацистів, розповсюдженню інформації про їхні дії у світовому співтоваристві. Проте, крім того, зображаючи остарбайтера як патологічну істоту, радянська пропаганда мала на меті довести, що виїзд на роботу до Німеччини і перебування там не могло бути свідомим вибором людини, вільним виявом її бажання. Добровільний виїзд на роботу заперечувався в офіційному дискурсі якнайактивніше. Лише втративши усі свої соціальні (людські) ознаки, майже перетворившись на тварину, радянська людина може залишатися на німецькій каторзі.

Крім того, позиціонування остарбайтера як безсилої жертви мало ще одну мету: підняти бойовий дух армії, посилити почуття ненависті до ворога (що було нагальною необхідністю), викликати бажання помсти за страждання своїх співвітчизників, яких нацисти довели до такого надзвичайно жалюгідного стану. Саме вивіз на примусову працю поряд з іншими злочинами нацистів був одним із наймогутніших засобів пропаганди. «Эти письма из немецкой каторги подсказывают сердцу советского воина слова, звучащие, как клятва: Украина родная, мы вызволим из проклятой фашистской неволи твоих сынов и дочерей!»¹⁴. Фактично всі брошури воєнного часу, де піднімається проблема остарбайтерів, призначалися, зокрема, для розповсюдження агітаторами в армії.

Водночас остарбайтери зображалися також і як пасивні об'єкти в активних визвольних діях радянської армії, після звільнення – як об'єкти невсипущої уваги та турботи з боку радянської армії, репатріаційних місій та, звісно, партії: «На

всім пути своего возвращения в СССР я чувствовала, ощущала ласки любимой матери-Родины. За нами заботливо ухаживали, для нас на каждой железнодорожной станции была приготовлена горячая пища; мы получили необходимую медицинскую помощь, одежду и продукты»¹⁵. Таким чином, очевидна роль остарбайтерів у офіційному дискурсі: затаврувати окупантів як злочинців і підкреслити високу визвольну місію радянської армії, турботу радянської держави про своїх громадян. Реальним соціальним наслідком такого дискурсу є те, що фактично поновлюється зруйнований війною порядок: сподівання радянських громадян на безмежний патерналізм, відмова від прав особистості на користь дрібних матеріальних благ, наданих державою, схилення перед «діяннями» партії (держави), якій нібито і варто завдячувати всім, що має людина. Образ примусових робітників конструювався як образ жертв, що не несуть відповідальності за свою долю. Це слугувало ствердженню влади тоталітарної держави над населенням.

Таке зображення примусових робітників як пасивних жертв не було б для нас особливо цікавим чи дивним, якби не значні зміни в офіційному дискурсі про примусову працю в наступні десятиліття існування СРСР. З'являється альтернативний образ остарбайтера як активного діяча: учасника руху Опору в Європі, що здійснює втечі, саботаж, приєднується до партизанів, підпільників, або хоча б просто «працює не поспішаючи», бунтує проти наглядачів і господарів, потрапляє в концтабір і т.ін. Фактично артикуляція проблеми примусової праці була можлива великою мірою тільки в контексті розповіді про опір. Отже, очевидний виразний контраст із домінуючою в роки війни та перші повоєнні роки тенденцією репрезентувати остарбайтера лише як жертву. Очевидно, це пов'язано із відсутністю (недоступністю) інформації про участь радянських людей у русі Опору в умовах війни. Тільки значно пізніше (найбільш вірогідно – після смерті Сталіна), дякуючи науковим розвідкам істориків, стали відомі численні факти активного спротиву. Як правило, при зображенні остарбайтерів як героїв, активістів Опору, їх не відділяли від військовополонених та в'язнів концтаборів, часто взагалі не розрізняли ці групи; артикулювання заслугували тільки окремі, нечисельні активісти – люди з бездоганими «радянськими» біографіями, що зробили досить вагомий внесок у підпільний та партизанський рух (частіше за все комуністично ангажований). Але пропагандистська героїзація цих окремих осіб контрастувала із дискримінаційним ставленням до всіх колишніх «переміщених осіб» як групи; на них покладалася вигадана «колективна провина», спричинена працею на ворога¹⁶. Таким чином, остарбайтери вже ніколи з повоєнних часів не мали свого певного місця в офіційному дискурсі саме як група; в подальші часи вони представлені окремими ідеалізованими героїчними постатями. В даному дослідженні ми не аналізуємо цей дискурс, обмежуючись тільки періодом воєнних і перших повоєнних років, проте вважаємо за доцільне підкреслити цю тенденцію до трансформації дискурсу і прослідкувати появу окремих натяків на цю майбутню тенденцію в літературі досліджуваного періоду. Свідчень про активний спротив примусових робітників у літературі цього часу дійсно дуже мало, вони короткі і декларативні, узагальнюючі¹⁷. Най-

частіше спротив презентувався як переховування і втеча від вивозу, самокаліцтво (що знову-таки означає втрату соціальності); просто згадки про ненависть до господарів. Коли ж по закінченню війни з Європи почали повертатися репатріанти, то офіційний дискурс засвоює їхні свідчення щодо спротиву – кількість таких згадок у літературі зростає (перевага явно стала віддаватися тим історіям, де присутній спротив, тим більше – концтабір як покарання за нього¹⁸). Проте тема спротиву ще далеко не домінує.

Цікавий ракурс тема спротиву отримує в світлі тези про класову боротьбу, що була теж досить розповсюдженою в межах дискурсу щодо оstarбайтерів. Стосовно ситуації з примусовою працею широко вживались терміни «експлуатація», господарі часто іменуються як «пани та підпанки», зовнішньо майже завжди дуже товсті, що, напевне, має підкреслити їх належність до панівних класів. В одному зі свідчень репатрійованої: «Фабриканты, лавочники, шахтовладельцы, чиновники покупали наших девушек-ростовчанок, наших юношей и подростков»¹⁹ – бачимо повну «номенклатуру» класових ворогів радянського пролетаря. За такої логіки, радянські люди на «фашистській каторзі» мали б застосовувати методи робітничої боротьби (той же саботаж), демонструвати солідарність і т.ін. Проте за умов відсутності відомостей про конкретні приклади такої боротьби (яка в умовах нацистського терору не могла мати значних масштабів), пропагандистська література не дуже активно використовувала тезу про класову боротьбу іноземних робітників у Німеччині. Цю тезу можна зустріти скоріше не в пропагандистській літературі, а в літературі, присвяченій марксистській теорії. Цікава в цьому відношенні стаття в журналі «Більшовик» (політичний і теоретичний орган ЦК ВКП (б))²⁰. Її автор розміщує тему примусової праці іноземних робітників у Німеччині в контексті історії робітничого класу, впевнено заявляє про те, що іноземці навмисне працюють повільно, чинять саботаж, загалом складають значну потенційну загрозу для нацистського режиму. Проте очевидна недостатня кількість конкретної інформації, а про дії робітників з СРСР ми не дізнаємося нічого; стаття ґрунтується тільки на повідомленнях нацистських газет. Отже, образ іноземного робітника, що бере участь в активному спротиві, знаходить на цей час ще слабку підтримку і не є розповсюдженим.

Позиціонування оstarбайтерів як пасивних жертв нацистів чи то як об'єктів опіки радянської влади фактично позбавляло їх відповідальності за власне життя. Таким чином офіційний дискурс виправдовував той факт, що величезні маси радянських людей під час війни працювали на ворога СРСР, виключно надзвичайним розмахом насильства і терору з боку окупантів. Таке пояснення мало слугувати тому, щоб заперечити тезу про нелояльність частини населення до радянського режиму і добровільний характер виїзду на роботи, щоб побороти розповсюджене серед звичайних громадян презирливе і підозріле ставлення до колишніх оstarбайтерів, адже треба було реінтегрувати ці величезні маси колишніх примусових робітників у суспільство, відновити старий порядок, головне – включити цих людей у процес відбудови господарства. Навряд чи це було зроблено з міркувань гуманізму. Зображаючи оstarбайтерів як невинних жертв,

офіційний дискурс намагався підтвердити тезу про «єдність усіх радянських людей», «високу моральність і патріотизм» радянської людини; остарбайтерів було надто багато, щоб усіх їх визнати зрадниками і репресувати. Проте після повернення від остарбайтерів, так само як від військовополонених та інших репатрійованих, карні органи дійсно вимагали давати повний звіт про їхню долю, покладали на них повну відповідальність за їхнє життя під час примусової праці. А придушення ворожих настроїв щодо репатрійованих з боку рядових громадян означало швидше ствердження монополії держави на насильство; суспільство не могло мати права самостійно регулювати поведінку стосовно своїх членів, засуджувати чи виправдовувати їх.

Патріархатний дискурс

Офіційний дискурс у своєму намаганні певним чином конструювати ситуацію примусової праці також широко використовував і розповсюджені в суспільстві патріархатні стереотипи, які належать до найбільш стійких і емоційно насичених навіть і в сучасному суспільстві. Як відомо, до таких стереотипів належать уявлення про жінку як про пасивне, сприймаюче начало, як про слабку істоту, що потребує захисту, опіки, контролю з боку чоловіка, і відповідні уявлення про чоловіка як про носія сили, влади, вольове начало. Такі стереотипи приписують жінці здебільшого такі чесноти, як вірність, вміння чекати, а чоловікові – чесноти непохитної мужності і міці.

Загалом підокупаційне населення в офіційному дискурсі традиційно описується як «жінки, діти, старі». Проте відомо, що мала місце величезна кількість дезертирів, військовополонених, «оточенців» та загалом дорослого чоловічого населення, яке з тих чи інших причин залишилося під окупацією, але артикулювання існування цих груп ніяк не могло служити на користь пропаганди, і здебільшого воно замовчувалось. Хоча, слід визнати, в досліджуваний період таке артикулювання частково ще було можливим, не цілком табуйованим. Проте саме для створення емоційно насичених образів, які могли б впливати на свідомість реципієнтів дискурсу, остарбайтери найчастіше конструювалися як жінки. Звісно, жінки складали більшість населення на окупованій території і становили більшу частину вивезених, проте встановити дійсне співвідношення чоловіків і жінок важко; слід зауважити, що спочатку нацисти мали на меті примушувати до праці якомога більше саме чоловіків працездатного віку (особливо для роботи у важкій промисловості). Але офіційний дискурс, намагаючись не акцентувати увагу на тому, що значну частину вивезених становили чоловіки, загалом дуже часто представляє примусову працю виключно як проблему молодих жінок, дівчат: «Два года гитлеровцы терзали Южную Украину. Два года на Запорожье свистел кнут немца, гнавшего старых и малых на каторжную работу. Рыдали матери над телами своих расстрелянных детей. Плакали девушки, увозимые в немецкое рабство. Стон стоял над степью»²¹; так само в художньому романі Л. Смілянського окупанти вивозять тільки дівчат²². Загалом у дискурсі присутні висловлювання про те, що вивозилися також і особи чоловічої статі. Але коли йдеться саме про емоційний вплив, про створення художніх образів страждальців-остарбайтерів – то ці образи виключно жіночі. Це пов'язано із патріархальним

стереотипом про жінку як про пасивне, сприймаюче начало і чоловіка – як активне начало, скероване на дію, рух, результат. Жінці, мовби, за самою її природою належить підкорюватись, терпіти, чекати, бути об'єктом дій чоловіка, який, у свою чергу, мусить бути сильним, рішучим, має перемагати, підкорювати. Чоловік, що перебуває в ситуації примусу, позбавлений волі, підкорений, слабкий, залежний – такий образ порушує традиційний гендерний порядок (тобто один з базових ієрархічних принципів будови суспільства), може порушити навіть цілу картину світу. Отже, у численних художніх та публіцистичних, пропагандистських творах цього періоду були створені яскраві образи жінок-полонянок, які були вивезені на «фашистську каторгу», і ці образи завжди сполучалися з образами сильних «справжніх чоловіків»-червоноармійців чи партизанів, які часто є братами чи коханими цих полонянок і мають звільнити їх з неволі, врятувати, оберегти²³. Ситуація примусової праці описується за такою схемою: вороги забирають кохану дівчину у чужий край, але вона зберігає вірність своєму коханому і має єдину надію – що він прийде і звільнить її; від неї не вимагається ніяких активних дій; її коханий долає усіх ворогів як справжній богатир і визволяє її. Таким чином ситуація примусової праці унормовувалася, пояснювалася, пов'язувалася з уже існуючим досвідом суспільства. Таке конструювання ситуації примусової праці стверджувало існуючий гендерний, а отже, і суспільний порядок, допомагало відновити його після війни, коли виявилось, що величезна кількість дорослих чоловіків загинула на війні, а жінки зайняли ключові позиції у багатьох галузях господарства, меншою мірою – в суспільному житті. Крім того, подання художнього образу жінки-страждалиці, полонянки досить ефективно емоційно впливало на червоноармійців: є дані, що в армії розповсюджувались плакати із текстами т.зв. «невільницьких пісень», написаних дівчатами, де містяться розповіді про їх страждання²⁴. Візуальна пропаганда теж застосовувала образи полонянок: на одному з розповсюджуваних в армії плакатів²⁵ зображались молоді і досить симпатичні дівчата під час важкої праці, поряд видна постать німця-наглядача (чужого чоловіка-завойовника); дівчата розпачливо дивляться на глядача, і напис закликає: «Воин Красной Армии, выручи!» На іншому плакаті зображені молоді дівчата, що простягають руки з напіввідкритого ешелону, на якому знову-таки видна тінь німецького конвоїра²⁶. Такі жіночі образи фактично стоять мало не нарівні з образом жінки-матері – одним з найрозповсюдженіших у пропаганді воєнних часів; загалом розповсюдження інформації про перебування в неволі радянських жінок мало велику мобілізаційну силу, що кликала до бою: «... в первом бою / злости нам не хватало, той, / что дробит броню. / Там бы такую злобу – мертвые шли б на танк, / так ненавидеть, чтобы / насмерть валил кулак. / Но мы еще не знали, / что у сожженных хат, / что на берлинском вокзале / девушки наши кричат»²⁷.

Крім того, ще однією метою представлення остарбайтерів саме як жінок було намагання підтвердити тезу про те, що «современное правительство Германии ведет борьбу прежде всего с мирным и безоружным населением, с женщинами, детьми, стариками, выявляя тем самым свою подлую разбойничью сущность»²⁸. Цікаво, що німецька плакатна пропаганда, навпаки, часто зображала остарбай-

тера як міцного бравого сильного хлопця, який радо їде до Німеччини допомагати будувати «новий порядок». Стверджуючи, що нацисти воюють переважно з жінками, дітьми і старими, радянська пропаганда фактично принижувала гендерний статус німця, зображаючи його як суперника жінки.

Слід відзначити, що презентація остарбайтера як жертви – і як жінки – не була лише нав'язувана офіційним дискурсом, вона знаходила активну підтримку, наприклад, у фольклорі. Ось як осмислила явище вивозу на примусову працю народна поетеса А. Гладкобородова: «Едет по полю всадник, боец молодой, / и наехал он на черный шатер. / В том шатре сидят трое злых врагов. / Перед ними, злодеями, девица, <...> / “Ты досталась, моя косынька, злым мучителям, / Кровавожадным фашистским разбойникам”. / Красный воин подслушал речи слезные, / Разъярилось его сердце богатырское. / Он первого врага конем стоптал, / А другого копьём уложил наповал, / Шашкой третьему снял он голову»²⁹. Як бачимо, тут явище примусової праці активізує певні архетипічні образи, закладені в фольклорі; явище отримує пояснення через звернення до «вічних образів», які відомі кожному з дитинства, закладені самою культурою, до якої належить людина.

Специфічну підтримку презентація остарбайтера як жінки знаходить у так званому невірницькому фольклорі (піснях, частівках вивезених на примусові роботи, плачах матерів за вивезеними і т.ін.). У період, що розглядається нами, публікуванню підлягали лише ті зразки цього фольклору, що відповідали певному канону; в окремих з них очевидне ідеологічне втручання (правка). Майже всі невірницькі пісні були складені дівчатами; ліричним героєм теж є дівчина, яка, як правило, висловлює тугу за батьківщиною, звертається до своєї матері (дуже часто) чи подруги, описуючи свою тяжку долю, і висловлює надію на звільнення її братом чи коханим-червоноармійцем, чи покладає свої надії на звільнення на радянську армію в цілому, а то й особисто на товарища Сталіна³⁰. Звісно, як уже зазначалося, з плином часу дискурс про остарбайтерів як про пасивних жертв зазнав трансформації – остарбайтерів стали зображати як героїв, що борються з нацистським режимом; і така «однобічність» публікованого фольклору через два десятиліття була навіть засуджена: «Особое место в песенном фольклоре Великой Отечественной войны занимает песенная лирика советских военнопленных и молодежи, угнанной в Германию. Песни эти мало изучены. В печать проникли лишь так называемые «песни неволи» – песни-жалобы советских девушек, насильно увезенных в фашистскую Германию, дающие одностороннее представление о песенном творчестве военнопленных. Сейчас настало время по-новому поставить этот вопрос. С каждым годом обогащаются наши представления о той борьбе, которую вели с фашизмом многие солдаты и офицеры, попадая в ад гитлеровских концлагерей...»³¹. Ось так – минуло вже два десятиліття, а фольклор остарбайтерів залишався невивченим, і зберігався канон: пісні остарбайтерів – це пісні молодих дівчат; але оскільки в офіційному дискурсі в цілому сталися зміни («обогащаются наши представления о той борьбе...»), то і фольклор потрібно «підновити». Звісно, зустрічаються і винятки – скажімо, О. Довженко³² подає образ дівчини, яка суміщає і слабкість, і активну дію, спротив – втечу з «каторги». Але ці винятки порівняно малочисельні і

пов'язані з особливостями радянського гендерного порядку, що покладав на жінок традиційно чоловічі завдання і ролі. Але цікаво, що зображення остарбайтера як чоловіка частіше за все включає тезу про обов'язкову активну позицію, спротив – втечу, саботаж; перебування чоловіка у стані примусового робітника мовби, «врівноважено», наприклад, втечею чи подальшим його приєднанням до партизанів³³. Існують ще певні умови, за яких може відбуватися зображення остарбайтера як особи чоловічої статі: коли цей остарбайтер ще є майже дитиною, неповнолітнім, тобто фактично ще не є справжнім чоловіком. Майже всі опубліковані листи чоловіків з Німеччини, написані дуже молодими юнаками. Крім того, чоловік може потрапити в стан примусового працівника, якщо він вкрай хворий чи скалічений, чи має вже поважний вік; все це так чи інакше позначає пониження гендерного статусу. Проте за виняткової потреби офіційний дискурс визнає, що серед остарбайтерів були чоловіки зрілого віку. Так, в одній з брошур, що мала на меті агітувати звільнених колишніх остарбайтерів та військовополонених за повернення в СРСР, говориться: «Осиротевшие семьи ждут своих отцов из плена, из немецкого рабства. Матери проливают слёзы о сыновьях и дочерях, оставшихся на чужбине, угнанных в Германию и в другие страны. Пусть бы и они скорее приняли участие в общей радости освобождения. Пусть бы и они скорее взялись за восстановление родного гнезда...»³⁴. В даному уривку очевидно, що для найефективнішого досягнення мети агітації – повернення усіх радянських громадян до СРСР – необхідна ефективна інтерпеляція³⁵, тобто суб'єктивація індивіда як певної особи: батька, чоловіка, сина, доньки і т.д., що призводить до ототожнення індивіда з реципієнтом дискурсу, індивід включається в діалог. Для всеохоплюючого впливу необхідно перерахувати всі наявні соціальні статуси (в тому числі батька – тобто дорослого чоловіка).

Таким чином, дорослий чоловік, що завжди був центром історії у патріархальному дискурсі, опинився на маргінесі, був витіснений, лише поступово віднаходячи себе у дискурсі антинацистського Опору.

Національно-патріотичний дискурс

Відомо, що під час німецько-радянської війни національно-патріотичні настрої серед населення були санкціоновані державою та значно зросли. Для мобілізації населення на боротьбу на окупованій території, для підвищення бойового духу на фронті і трудового ентузіазму в тилу, радянськими пропагандистами широко використовувалася національна, патріотична риторика щодо всіх народів СРСР. Експлуатувалися образи національних героїв минулого, ключові історичні події в національних історіях. Відомі також певні поступки для національної інтелігенції республік Союзу та пропагандистські заходи, які мали на меті підкреслити «суверенне» і «вільне» становище республік в СРСР. Гіпертрофованим виразом національних почуттів стала шалена ксенофобія до власне «німців» як до народу, а не тільки як до бойового противника (причому не розрізнялися почуття патріотизму та етнічно-ворожі почуття). З одного боку, ця ксенофобія була зрозумілою і близькою широким масам «простих радянських людей», а з іншого – підтримувалась пропагандою.

В цьому дискурсі зайняли своє місце і оstarбайтери. Такі поняття, як «каторга», «фашистська неволя», «рабство», «ринки невільників», «угон», «полювання на людей», «ясир», широко вживані щодо примусових робітників, уможливили ототожнення вивозу населення нацистами на роботи з однією з ключових подій національної української історії – турецько-татарськими набігами: «... масове насильне вигнання на каторгу нагадало людству про тяжкі часи турецько-татарських набігів на Україну в XVI – XVII століттях, коли татарські хани та мурзи гнали з України тисячі бранців у рабство, а їхні оселі спалювали. Фашисти повторили у XX ст. ці жахи варварства у ще більших розмірах <...> на Україну линув плач і стогін невільників»³⁶. Одним з найбільш сталих елементів в офіційному дискурсі про вивіз на примусові роботи до Німеччини є опис «ринку рабів» – арбайтцамту, на якому розгортаються сцени, що нагадують справжні ринки рабів. Також щодо примусового вивозу могло просто вживатися позначення «ханщина»³⁷. Така репрезентація примусової праці на нацистський райх надає цьому явищу загальнонаціональної значущості, епохальної історичної ваги, що виразно контрастує із замовчуванням цього явища в пізніші повоєнні роки і аж до розпаду СРСР. Відповідно, позначення явища як «татарського полону» звертає увагу реципієнта дискурсу до часів козацтва, з яким у національній свідомості пов'язана висока патетика боротьби за волю і незалежність, розгалужена національна міфологія; фактично саме козацтво є одним з найбільш значущих явищ в історичній свідомості українців. Відповідно тоталітарний режим експлуатував наратив про козацтво на власну користь, застосовуючи поняття «червоні козаки» щодо Червоної армії, таким чином подаючи ситуацію як справедливую визвольну боротьбу народу проти поневолення, за звільнення своїх братів і сестер з рабства, за власну землю і незалежність. Отже, примусова праця виконувала в офіційній пропаганді важливі функції: по-перше, ототожнення радянського війська із козаками – героями національної історії; по-друге, підвищення бойового духу бійців за допомогою закликів до звільнення своїх братів і сестер з неволі. О. Довженко в одній з пропагандистських брошур після розповіді про злочини нацистів на окупованій території, в тому числі примусового вивезення, цитує партизанську листівку: «Юнаки! Помніте, хто були ваші прадеди – українские козаки. Они были защитниками народа, славными поборниками его свободы <...> Немец – вечный, исторический враг козака <...> Смерть немецким оккупантам!»³⁸.

Так само розповсюдженим є зображення примусової праці на райх як «татарського полону» у фольклорі; з'явилися специфічні «невільницькі пісні», що за своєю образністю, тропами, ритмікою і т.д. продовжують традицію давніх невільницьких пісень про полон. Ось одна з пісень, написана в подібній манері, але з визначеним авторством (написана Миргородською капелою бандуристів) і з явною ідеологічною інтенцією: «<...> став гестапо «вербувати», на каторгу заганяти. / На каторгу заганяти, як скотину таврувати. / Як скотину таврувати, скотським пійлом напувати. / Бодай же, фашисте клятий, / Тобі сонця не видати <...> / Віє вітер, віє буйний, / Аж гуде у полі, / Йде військо червонеє виручать з неволі»³⁹. Подібні твори явно використовують народну традицію, але є фоль-

кльорними лише почасти; очевидні якщо не ідеологічні правки, то принаймні тенденційний відбір; а часто така «народна» творчість явно виконує ідеологічне «замовлення», як, наприклад, у цій «Думі про стареньку удову», що повністю копіює всі жанрові особливості думи – специфічного українського жанру, що пов'язаний ще з одним знаковим образом нашої історії – образом кобзаря. Вона була надрукована в російському перекладі: «А и без счета наших братьев и сестер в Неметчине проживало, / Тяжко страдало, тысячами умирало, – / То они к родному свету намученные руки простирали, / Как завидится звездочка в небе, думали-гадали: / Не кремлевскую ли далекую звездочку увидали? – / Надеждой себя утешали, гей! / “Вызволь, вызволь нас из неволи немецкой, из каторги басурманской, / Красная Армия преславная, храбрая!”»⁴⁰. Закінчується дума, звісно, похвалою на честь «родного батеньки Сталина». Фактично це найрозповсюдженіший риторичний оборот – звернення до Сталіна, партії, Червоної Армії в цілому чи до «братів-соколів», що служать у війську, щоб вони врятували «бранців». Можна навіть говорити про певну канонічність подібного фольклору.

Отже, зображення примусової праці як «татарської неволи» слугувало підтвердженню тези про «всесвітньо-історичну роль Радянського Союзу у боротьбі з фашистськими ордами»; так само, як українські козаки, за національною міфологією, зупинили «дикі азійські орди» і захистили усе цивілізоване людство, так само і Радянська армія захищає людство від дикості і варварства фашизму.

Звісно ж, у випадку з артикулюванням проблеми примусової праці осіб інших національностей – головне, звісно, росіян і білорусів – офіційний дискурс теж експлуатував національні почуття і стереотипи. Наприклад, ось як подано образ остарбайтерки: «Ты русская – и труд твой стихия, / Трудиться и любить тебе не привыкать, / Ты терпелива, ты сама Россия, / Войной измученная праведная мать»⁴¹. Тут присутня навіть певна героїка остарбайтерської праці, що вражає з огляду на те, що в наступні роки існування Радянського Союзу на звання героя претендуватиме виключно воїн-фронтовик, ну принаймні партизан чи стаханівець у тилу. В усіх надрукованих в 1940-вих роках листах і спогадах остарбайтерів перебування в Німеччині подається не просто як «каторга», а ще й як перебування у вкрай ворожому в етнічному відношенні середовищі; ці люди не знають і не хочуть знати німецької мови, не адаптуються до оточуючого світу, вираз «європейська культура» має сатиричний відтінок і скрізь береться в лапки. Ситуація перебування на примусовій праці постачає для радянських пропагандистів багатий матеріал для зображення німців як народу розбещеного, безкультурного, в тому числі в побуті, навіть німецькі жінки і діти постають як повні потвори, що із задоволенням знущаються над остарбайтерами; не згадується жодного випадку допомоги чи людяного ставлення до примусових робітників⁴². Тут ми спостерігаємо певний конфлікт із дискурсом класової боротьби: адже за його логікою, німецький робітничий клас мав би співчувати своїм побратимам з СРСР. Але в умовах надзвичайно жорстоких методів ведення війни пропаганда зробила ставку на дбайливе вирощення ненависті до всіх німців загалом як народу, без поділу їх на класи; лише через кілька років по війні отримає розповсюдження теза про те, що німецький народ теж страждав від нацизму і вів з

ним боротьбу. Саме ситуація перебування остарбайтера «у кублі» «фашистських звірів» дозволяє ефективно загаврувати німців як виключно потворних істот, зображуючи їх у різних буденних ситуаціях; господарі можуть іменуватися як «безжалостные и жестокие пруссаки», остарбайтерка підкреслює, що їй доводилось прати «грязное немецкое белье»⁴³ (курсив мій). В контексті примусової праці на окупованій території говориться про «пруско-фашистское свинство»⁴⁴; в одному з листів відмічається: «Никакой жалости не имеет немецкий кулак к нам, белорусам»⁴⁵. Звісно ж, сучасні усні історії остарбайтерів⁴⁶, та й неопубліковані листи з Німеччини⁴⁷ часто свідчать про досить успішну адаптацію примусових робітників у Німеччині, вивчення мови, захоплення німецьким «порядком» і культурою, усвідомлення різкого контрасту із власною батьківщиною; одним із найрозповсюдженіших є твердження про допомогу і людяне ставлення багатьох німців, допомогу остарбайтерам. Звісно, всі ці факти були більш ніж загрозові для офіційного дискурсу, і вони не просто елімінувалися – офіційний дискурс виразно опонував цим твердженням (сперечався з ними).

Проте, звісно, радянський режим не міг піти аж надто далеко у підтримуванні національно-патріотичних почуттів народів СРСР. Цей дискурс у тогочасних умовах головною своєю тезою мав усе ж таки твердження про «непорушну єдність братніх народів» і їхнє злиття у «радянському народі»; возз'єднання з братнім російським народом подається як кульмінація української дожовтневої історії, а підтримувані національні почуття є все ж таки почуттями відданості Україні *радянській*. Феномен примусової праці і тут прислужився офіційному дискурсу – у боротьбі за перемогу проекту «радянської України» над проектами «незалежної України», пропагованими на окупованій території діячами націоналістичного спрямування. Справа в тому, що однією з головних тез офіційного дискурсу була теза про «посібництво націоналістів фашистським окупантам», «зрадництво», «прислужництво» і т.д., що включало й твердження про активну участь націоналістів з органів місцевого самоуправління у процесі вербовки та відправки населення на примусові роботи. Таке потужне звинувачення у завданні українським людям такої страшної кривди, як відправка на примусові роботи, було значним аргументом у суперечці двох дискурсів. І ще один потужний аргумент з радянського боку: головними оборонцями підкупаційного населення були радянські партизани, які всіляко зривали відправку ешелонів, забирали населення до себе в загони, вбивали вербувальників і т.д. Зауважмо, що насправді радянські партизани головною метою мали допомогу фронту, а не населенню, і часто-густо грали досить деструктивну роль у житті підкупаційної людності, провокуючи німців на каральні акції. Для заперечення цього твердження про деструктивну роль партизанів радянській пропаганді був необхідний образ нещасних невільників, яких звільняють герої-партизани (що виявилось також у візуальній пропаганді, зокрема⁴⁸).

Фактично такі сюжети, як звільнення примусових робітників партизанами чи Червоною армією, висловлення туги за Батьківщиною і ненависті до поневолевачів, звернення остарбайтерів у листах до рідних, слугують підтвердженню єдиної тези – про «єдність радянського народу». Саме ситуація «визволення

невільників» утворює простір для артикуляції проблеми примусової праці в цей період; фактично тільки в цьому просторі вона й існувала. Найрозповсюдженіший сюжет щодо остарбайтерів у художній літературі цього періоду – це саме визволення «невільників» доблесною армією, а дуже часто – визволення колишньої остарбайтерки її коханим чи чоловіком-червоноармійцем (чого ми торкаємось у підрозділі про патріархатний дискурс). Таким чином підкреслюється відновлення сім'ї – в тому числі «сім'ї братніх народів», це символічне відновлення довоєнного порядку – справедливого і природного: рідні люди мають бути разом (в тому числі разом з «батьком Сталіним», що, до речі, не обіцяло для колишніх остарбайтерів чогось особливо приємного). Так, у вірші, присвяченому зустрічі військ на Ельбі, поет Є. Долматовський описує передачу звільнених союзниками радянських громадян червоноармійцям: «За их плечами строились в ряды, / Толкаясь и шумя от нетерпенья, / Рабы и пленники большой беды, / Дожившие до счастья возвращенья. <...> / “Страна моя, Москва моя...” Поют / И рукавами утирают слёзы. / Быть может, я друзей увижу тут / И вспомню подмосковные морозы. <...> Пора домой! Мы все – одна семья, / Мы – сыновья Советского Союза»⁴⁹. Важливими у вірші є згадка про сльози репатріантів, їх бажання швидше повернутись додому; співання у неволі радянських пісень – це код, який означає збереження радянської ідентичності, незмінність свідомості цих людей, символічну прилученість до радянської спільноти – ці ж пісні могли співати і армійці, й партизани і т.д. Там само відзначається: «Быть может, душу берегли не все / В толпе огромной. После разберемся. / Но эти лица в утренней росе / Ни капли не таили вероломства». Це також частина тези про «єдність» усього народу; як «зрадники» завжди в радянській літературі позначені «деякі окремі несвідомі громадяни». На практиці ж, зауважмо, абсолютно на всіх репатріантах лежало тавро колективної провини, більшість з них так чи інакше зазнавала дискримінації, а то й репресій після повернення до СРСР; але на рівні офіційного дискурсу проголошувалося виключно щасливе звільнення і «світле майбутнє» для тих, хто повернувся. Важливо, що остарбайтери зображені як *рівні* тим, хто їх звільняє, як повноцінні громадяни; більше того, відзначається, що це армійці завинили перед ними, віддали їх на поталу окупантам: «То возвращался сорок первый год, / Чтоб утолить печали в сорок пятом»⁵⁰. Цей напівпрозорий натяк насправді приховував значну загрозу для героїзації радянської армії, покладав провину фактично не тільки на нацистів, але й на радянську армію. В подальшому такі твердження будуть суворо еліміновані і не зустрічаються.

Загалом позиціонування остарбайтерів як повноправних членів «радянської родини», «єдиного народу» просто вражає з огляду на те, як у майбутньому проблема примусової праці буде замовчуватись; але зараз описи доль примусових робітників просто-таки наповнені героїкою і ставляться поряд із такими улюбленими пропагандою образами, як партизани, фронтовики, тиловики-стаханівці. В цьому відношенні цікавий лист лейтенанта Григор'янца до однієї з газет⁵¹. Зауважмо, це фронтовик, чия батьківщина не була окупованою, але тема примусової праці не залишила його байдужим. Цей лист поділено автором на чотири частини, в кожній з яких викладено якийсь сюжет із власного досвіду бійця чи

з розповідей населення, звільненого з-під окупації. Описи відрізняються крайнім натуралізмом. Перший сюжет – про масовий розстріл нацистами «жінок, дітей і стариків» у протитанковому рові. Другий розділ названо «Марія», де розповідається про долю (хресний шлях?) молодої дівчини, брутально захопленої та вивезеної на примусові роботи, звідки вона повернулася глухою і німою калікою. Оповідачка, мати Марії, просить солдата помститися за її дочку. Третій сюжет – про старого дідуся, розстріляного окупантами за уявний зв'язок з партизанами. Четвертий – про комсомольця-солдата, який, отримавши фантастичну кількість поранень, відстрілювався від ворогів до останнього подиху. Нацисти знущаються над його тілом, а товариші над ним же дають клятву помститися. Таким чином, усі ці персонажі подані як рівноцінні, такі, що однаково постраждали від свавілля ворога, їхні долі однаково трагічні. Це видається просто неймовірним – остарбайтерка нарівні з бійцем-фронтовиком. Фактично в цьому переліку присутні всі ключові персонажі офіційного дискурсу про війну. Кожен сюжет закликає солдатів до активних дій, помсти. Саме тому доля остарбайтерки добре вписується в цей дискурс, бо вона спонукає до активної боротьби з ворогом.

Інший яскравий приклад вписування образу остарбайтерки до офіційного дискурсу знаходимо в матеріалах жіночого антифашистського мітингу 1944 р. в Москві⁵². У своєму виступі Наталія Ужвій говорить: «Здесь, в этом зале находятся две представительницы украинского народа, дочери нашей родины, истерзанной немецкими грабителями и ныне свободной, восстанавливающей свои жизненные силы, Украины. На своих плечах они вынесли весь ужас немецкого рабства. Одна из них, Параска Ярмоленко, была угнана на фашистскую каторгу в Германию. Ее, свободную дочь советского народа, везли полонянкой в вагоне для скота. Немцы силой хотели заставить ее работать на заводе в Германии. <...> Вторая, Семенкова Валентина, два года разделяла суровый и славный путь украинских партизан». Отже, очевидно, що остарбайтерка і партизанка потрактовані як рівнозначно героїчні персонажі, вони обидві уособлюють собою уярмлену, проте нескорену Україну; саме ці дві постаті представляють Україну поряд із жінками-фронтовичками та працівницями тилу, чії виступи звучали на мітингу. Таким чином, у воєнні роки історії про примусову працю в Німеччині входили до репертуару пропагандистів, до набору тих історій, що мали представляти героїку «Великої Вітчизняної війни». Але, без сумніву, в даному випадку героїка пов'язана зі спротивом, який чинила остарбайтерка (вона відмовлялася працювати і зрештою повернулася додому).

Ще одне цікаве свідчення того, що образ остарбайтерів посідав значне місце, подибуємо в одному з пропагандистських збірників⁵³, де ототожнюються образи остарбайтерки та самої України: «Она была веселой, счастливой советской девушкой. Все дороги жизни были раскрыты перед ней. Немцы превратили ее в рабыню. Как девушка, расцветала Украина в братской семье народов. Гитлеровский сапог наступил ей на горло. Стонет украинская земля, залитая кровью, слезами, поруганная, истерзанная. Скорбит Украина о детях своих, томящихся в лапах фашистского зверя, и эта великая скорбь вызывает к мести». Таким чином на остарбайтерку покладається така висока символічна місія, як уособлення об-

разу України. Поневолена Україна має бути звільнена і повернена в братську сім'ю радянських народів – ця теза підтверджується за допомогою такого емоційного образу, як нещасна поневолена дівчина, і знову-таки має пропагувати «проект» радянської України. Цікаву репліку до цієї суперечки національних проектів (радянського та націоналістичного) подає О. Довженко у 1943 р.: «И возникла перед нашими духовными взорами из седины веков старая наша, порубанная мать Украина. Долгие столетия лежала она в Европе разорванная на трое, начетверо. Лежала ограбленная и замученная, бескровная челядинка Европы. Не матерью, а мачехой была Европа для Украины. И не сынами, а пасынками европейских столетий жили наши отцы, деды и прадеды на своей и не своей земле»⁵⁴. В даному контексті не згадуються націоналісти та їхні ідеї щодо державності України під німецькою протекцією чи за сприяння західних держав антигітлерівської коаліції. Але очевидно, що таке настійливе наголошування на згубності європейської орієнтації зовнішньої політики України є відповіддю на схильність частини населення орієнтуватися не на Росію, а на Європу.

Висновки

Дотримуючись тези критичного дискурс-аналізу про подвійну природу дискурсу, (який є одночасно і чимось створеним, і сам, в свою чергу, створює соціальну реальність), можна зробити наступні висновки. Таке явище, як артикуляція проблеми остарбайтерства на офіційному рівні, було викликане (уможливлене) наступними причинами: потреба у викритті політики нацистів на окупованій території перед міжнародною спільнотою та власним народом; значний мобілізаційний потенціал образу примусового робітника, тобто його сильний емоційний вплив на інших співгромадян, що допомагав мобілізувати їх на трудові і військові діяння; необхідність якось пояснити участь у примусовій праці кількомільйонної маси людей для підтримання позитивного іміджу держави; бажання повернути цих людей в СРСР і реінтегрувати до суспільства з метою отримати додаткову робочу силу для відбудови господарства; потреба підтвердження тези про «єдність усіх радянських людей – радянського народу»; для підтримки традиційного гендерного порядку із чоловічим домінуванням. Як бачимо, більшість із цих причин уже за кілька повоєнних років перестала бути актуальною, і остарбайтери були поступово витіснені на маргінес офіційного дискурсу, проте ніколи не зникали з нього остаточно.

Формування досліджуваних дискурсів було складним процесом, який не можна вважати наслідком свідомої волі окремих осіб чи груп, наділених владою. В досліджуваний період проблема остарбайтерства не була табуованою, тобто право (владу) іменувати, наділяти смислом, давати означення і вибудовувати ланцюжки еквівалентів до поняття «примусовий працівник» належало всім громадянам; проте через систему цензури та інші інститути діючий режим здійснював селекцію цих висловлювань, допускаючи до друку і розповсюдження лише ті, що могли бути узгоджені з панівною ідеологією. Формування цього дискурсу, як і будь-якого іншого, проходило через полілогічний діалог, який включав сукупність усіх реплік осіб з різними точками зору; особливо чітко це проявляється у тому, що офіційний дискурс формувався і за рахунок фольклорних творів, і ли-

стів примусових робітників, і творів митців, не включених прямо в державний пропагандистський апарат. Проте держава, ведучи певну селекцію висловлювань, за умов тоталітаризму активно встановлювала домінування свого монологічного мовлення, чого могла досягти лише тоді, коли виробила чіткі канони «говоріння» про остарбайтерів. Звісно ж, існували й інші, крім пропагандистського, дискурси про остарбайтерів, але вони значно важче піддаються виявленню через їхній переважно усний характер; проте, можливо, що в майбутньому нам вдасться виявити їх і в літературі, і методом усної історії.

Проблема примусової праці остарбайтерів була пов'язана з кількома дискурсами, які переплітаються між собою і іноді навіть конфліктують (дискурси національно-патріотичної і класової боротьби). На нашу думку, домінуючим з них був дискурс «німецько-фашистських звірств та злочинів», оскільки військове протистояння з нацистською Німеччиною було, безумовно, головним фактором життя суспільства в той період, а згодом – одним з ключових елементів пропаганди, що використовувала перемогу над нацизмом для легітимації існуючого в СРСР режиму; образ остарбайтера-жертви, звільненої радянською армією, відповідно, теж слугував для звеличення існуючого режиму. Тому дискурс «німецько-фашистських звірств та злочинів» зберігся і після зазначеного періоду. Отже, сучасні дослідники примусової праці мають усвідомлювати, що розуміння остарбайтерів тільки як жертв сформувалося у специфічних умовах радянської дійсності і виконувало певні легітимізуючі для того ладу функції і не є єдино можливим.

Національно-патріотичний дискурс був найбільш обмеженим, швидше за інші піддався витісненню у зв'язку з тим, що будь-яке послаблення в національних питаннях загрожувало такій імперії, як СРСР; надалі домінує поняття «радянський народ». Патріархатний дискурс, на нашу думку, насправді пронизує інші виміри й уможливує саме мислення за допомогою бінарних опозицій (жінка – чоловік, жертва – спаситель, сильний – слабкий, страшні німецькі поневолювачі – доблесні радянські визволителі), що лежить в основі генерування влади, в тому числі Радянської держави над своїми громадянами – колишніми остарбайтерами. Отже, реальними соціальними наслідками того, що про остарбайтерів говорилося саме в таких формах, є перш за все встановлення влади над колишніми примусовими працівниками, конструювання їх як таких, які є безсилими і безпомічними без опіки над ними могутньої держави (а не навпаки: держава існує завдяки простим громадянам-трудівникам і т.д.).

¹ Йоргенсен Марианне В., Филлипс Луиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 2004. – 335 с.

² В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М., 1943. – 47 с.; Гроссман В. Годы войны. – М., 1946. – 504 с.; Довженко А. Не хозяйничать немцам на Украине! – М., 1943. – 19 с.; Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М., 1945. – 32 с.; Карташев А. У Днепра // Комсомольская правда. – 1943. – № 237. – 7 октября; На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – 87 с.; «Партизаны Украины в борьбе против нацизма».

мецько-фашистських загарбників». Республіканська виставка. – К., 1947. – 96 с.; *Симонов К.* Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – № 37. – 14 февраля; Сліди фашистських звірів. – К.-Х., 1944. – 15 с.; Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – 52 с.; *Тараданкин К.* В запорожской степи // Известия. – 1943. – № 236. – 6 октября; Четвертый антифашистский женский митинг. 20 августа 1944 года. Москва. – М., 1944. – С. 25.

³ *Гернет М.Н.* Преступления гитлеровцев против человечности. – М., 1946. – 28 с.; *Молотов В.М.* Нота народного комиссара закардонних справ про масове насильне вивезення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян у Німеччині. – Б.м., 1943. – 19 с.; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – 459 с.; Сообщения Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР, о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – М., 1944. – 16 с.; *Утевский С.Б.* Преступления гитлеровцев против мирного населения. – М., 1946. – 48 с.

⁴ *Гроссман В.* Годы войны. – М., 1946. – 504 с.; *Гудзенко С.* Баллада о знамени // Гудзенко С. Стихи и баллады. – М., 1945. – с. 29; *Дмитерко Любомир.* Катерина // Дмитерко Любомир. Багряний ранок. – К., 1945. – С. 11, 12; *Долматовский Е.* «Всю-то я вселенную проехал...» // Долматовский Е. Стихи этих лет. – М., 1946. – С. 47, 48; *Его же.* На Эльбе // Там же. – С. 38, 39; *Рильський М.* Перемозі // Рильський М. Вірність. Поезії. – Львів, 1946. – С. 9; *Його ж.* Радянській жінці // Там само. – С. 128, 129; *Смілянський Л.* Євшан-зілля. Роман. – М., 1943. – 181 с.; *Сосюра В.* Огненні дороги. Поема // Сосюра В. Щоб сади шуміли. – К., 1947. – С. 29, 30.

⁵ *Гладкобородова А.И.* Ехал по полю всадник // Гладкобородова А.И. Сказы и песни. – Архангельск, 1947. – С. 56; *Долматовский Е.* Песни горя // Комсомольская правда. – 1943. – № 254. – 27 октября; Материалы по истории песни Великой Отечественной войны. Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая. Новая серия. – 1953. – т. 19. – 212 с.; Народное творчество в годы Великой Отечественной войны / Сост. В.А.Тонков. – Воронеж, 1951. – 140 с.; Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – № 5. – С. 30; Русский фольклор Великой Отечественной войны / Отв. ред. В.Е. Гусев. – М.-Л., 1964. – 480 с.; *Рыленков Н.* Живая вода (Устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны) / Ред. П.М. Соболев. – Смоленск, 1946. – С. 9–12; Сестра Украина. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М., 1947. – С. 35–69; *Твардовский А.* Из песен о немецкой неволе // Известия. – 1945. – № 299. – 22 декабря; *Утевский С.Б.* Преступления гитлеровцев против мирного населения. – М., 1946. – 48 с.; Украина непокоренная. Народные песни и думы / Пер. с укр. И. Белинович. – М., 1944. – 64 с.; Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Ред. М.Т.Рильський. – К., 1953. – №№ 22 – 44. – С. 57–89; Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф. Колесса. – Львів, 1945. – 64 с.; Частушки из германских концентрационных лагерей периода Великой Отечественной войны (1941–1945) // Частушки в записях советского времени / Сост. З.И. Власова, А.А. Горелов. – М.-Л., 1963. – №№ 8172 – 8230, С. 368–370.

⁶ Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф.Шевченко. – К., 1947. – 159 с.; Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.; Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – 52 с.

⁷ Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70–77.

⁸ Довженко А. Не хозяйничать немцам на Украине! – М., 1943. – С. 6.

⁹ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – С. 56.

¹⁰ В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М., 1943. – 47 с.; Гернет М.Н. Преступления гитлеровцев против человечности. – М., 1946. – 28 с.; Долматовский Е. Родина пришла за ними! // Комсомольская правда. – 1945. – № 33. – 9 февраля; Карташев А. У Днепра // Комсомольская правда. – 1943. – № 237. – 7 октября; Листи з фашистської каторги. Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф.Шевченко. – К., 1947. – 159 с.; На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – 87 с.; Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.; Сестра Украина. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М., 1947. – С. 38, 50, 62; Сліди фашистських звірів. – К.-Х., 1944. – 19 с.; Твардовский А. Из песен о немецкой неволе // Известия. – 1945. – № 299. – 22 декабря.

¹¹ Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – С. 8.

¹² Там само. – С. 7.

¹³ Четвертый антифашистский женский митинг. 20 августа 1944 года. Москва. – М., 1944. – С. 22.

¹⁴ Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – С. 12.

¹⁵ На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – С. 49.

¹⁶ Див., напр.: Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2002. – С. 157–170; Полян П.М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996. – 442 с.

¹⁷ Див., напр.: Смілянський Л. Євшан-зілля. Роман. – М., 1943. – С. 126; Довженко А. Не хозяйничать немцам на Украине! – М., 1943. – С. 12.

¹⁸ На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – 87 с.

¹⁹ Там само. – С. 43.

²⁰ Леонтьев А. Иностранные рабочие в Германии // Большевик. – 1943. – № 23-24. – С. 30–38.

²¹ Тараданкин К. В запорожской степи // Известия. – 1943. – № 236. – 6 октября.

²² Смілянський Л. Євшан-зілля. Роман. – М., 1943. – С. 81, 82.

²³ Гудзенко С. Баллада о знамени // Гудзенко С. Стихи и баллады. – М., 1945. – С. 29; Дмитерко Любомир. Катерина // Дмитерко Любомир. Багряний ранок. – К., 1945. – С. 11–12; Долматовский Е. «Всю-то я вселенную проехал...» // Долматовский Е. Стихи этих лет. – М., 1946. С. 47, 48; Його ж. На Эльбе // Там же, С. 38,39; Його ж. Песни горя // Комсомольская правда. – 1943. – № 254. – 27 октября; Рильський М. Перемозі // Рильський М. Вірність. Поезії. – Львів, 1946. – С. 9; Його ж. Радянській жінці // Там само. – С. 128, 129; Смілянський Л. Євшан-зілля. Роман. – М., 1943. – 181 с.; Сосюра В. Огненні дороги. Поема // Сосюра В. Щоб сади шуміли. – К., 1947. – С. 29, 30.

²⁴ Материалы по истории песни Великой Отечественной войны. Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая. Новая серия. – 1953. – Т. 19. – С. 164.

²⁵ Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – № 5 (обкладинка).

²⁶ Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – 52 с. (обкладинка).

²⁷ Гудзенко С. Баллада о знамени // Гудзенко С. Стихи и баллады. – М., 1945. – С. 29.

²⁸ Утевский С.Б. Преступления гитлеровцев против мирного населения. – М., 1946. – С. 7.

²⁹ Гладкобородова А.И. Ехал по полю всадник // Гладкобородова А.И. Сказы и песни. – Архангельск, 1947. – С. 56.

³⁰ Долматовский Е. Песни горя // Комсомольская правда. – 1943. – № 254. – 27 октября; Долматовский Е. Родина пришла за ними! // Комсомольская правда. – 1945. – № 33. – 9 февраля; Матер. по истории песни Великой Отечественной войны. Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая. Новая серия. – 1953. – Т. 19. – 212 с.; Народное творчество в годы Великой Отечественной войны / Сост. В.А.Тонков. – Воронеж, 1951. – 140 с.; Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – № 5. – С. 30; Русский фольклор Великой Отечественной войны / Отв. ред. В.Е. Гусев. – М.-Л., 1964. – 480 с.; Рыленков Н. Живая вода (Устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны) / Ред. П.М. Соблев. – Смоленск, 1946. – С. 9–12; Сестра Украина. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М., 1947. – С. 35–69; Симонов К. Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – № 37. – 14 февраля; Тараданкин К. В запорожской степи // Известия. – 1943. – № 236. – 6 октября; Твердовский А. Из песен о немецкой неволе // Известия. – 1945. – № 299. – 22 декабря; Украина непокоренная. Народные песни и думы / Пер. с укр. И. Белинович. – М., 1944. – 64 с.; Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф.Колесса. – Львів, 1945. – 64 с.; Частушки из германских концентрационных лагерей периода Великой Отечественной войны (1941–1945) // Частушки в записях советского времени / Сост. З.И. Власова, А.А. Горелов. – М.-Л., 1963. – №№ 8172 – 8230, С. 368–370.

³¹ Русский фольклор Великой Отечественной войны / Отв. ред. В.Е. Гусев. – М.-Л., 1964. – С. 34.

³² Довженко О. Україна в огні // Довженко О. Вибрані твори. – Харків, 2003. – С. 73–194.

³³ Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Ред. М.Т.Рильський. – К., 1953. – №№ 22–44. С. 80, 81.

³⁴ Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М., 1945. – С. 31.

³⁵ Йоргенсен Марианне В., Филлис Луиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 2004. – С. 71.

³⁶ Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф.Шевченко. – К., 1947. – С. 3, 4.

³⁷ Сосюра В. Огненні дороги. Поема // Сосюра В. Щоб сади шуміли. – К., 1947. – С. 29.

³⁸ Довженко А. Не хозяйничать немцам на Украине! – М., 1943. – С. 9.

³⁹ Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Ред. М.Т.Рильський. – К., 1953. – №№ 34. – С. 75.

- ⁴⁰ Сестра Украина. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М., 1947. – С. 69.
- ⁴¹ Русский фольклор Великой Отечественной войны / Отв. ред. В.Е. Гусев. – М.-Л., 1964. – С. 136.
- ⁴² Особливо: Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф.Шевченко. – К., 1947. – 159 с.; На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – 87 с.; Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.
- ⁴³ На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону, 1946. – С. 51, 52.
- ⁴⁴ Гроссман В. Годы войны. – М., 1946. – С. 350.
- ⁴⁵ Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – С. 3.
- ⁴⁶ Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор-упорядник Г.Г.Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
- ⁴⁷ Грінченко Г.Г. «Остарбайтеры Третьего рейха» – стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 219–226.
- ⁴⁸ «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Республіканська виставка. – К., 1947. – С. 32.
- ⁴⁹ Долматовский Е. «Всю-то я вселенную проехал...» // Долматовский Е. Стихи этих лет. – М., 1946. – С. 38, 39.
- ⁵⁰ Там само. – С. 38.
- ⁵¹ Письма с фронта. – Ашхабад, 1946. – С. 129–134.
- ⁵² Четвертый антифашистский женский митинг. 20 августа 1944 года. Москва. – М., 1944. – С. 25.
- ⁵³ Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – С. 11.
- ⁵⁴ Довженко А. Не хозяйничать немцам на Украине! – М., 1943. – С. 15.